

T. MÉREY KLÁRA

PÉCS A SZÁZADFORDULÓN

Amikor városaink múltját tanulmányozzuk — és a mai urbanizációs periódusban egyre gyakrabban, egyre több tudományág szemszögéből tesszük ezt —, mindig az a kérdés merül fel elsőként: milyen fejlődési periódusok különíthetők el egy-egy város életében, mi volt fejlődésük vagy visszamaradásuk konkrét oka, s miként határozta meg egy-egy gazdasági, társadalmi vagy politikai esemény a városi közösség jövőbeli kilátásait, a fejlődés útját.

E tanulmány a történettudomány rendelkezésére álló szerény eszközök segítségével szeretne rámutatni arra, hogy városaink fejlődésében milyen szerepet játszott, miként történhetett meg a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetelük, hogy a jelenkori fejlődés megalapozásában mi volt a századforduló infrastrukturális kiépítettségi fokának szerepe. Véleményem szerint az akkor kiépülő ipari és kereskedelmi hálózat fél évszázadon át meghatározta egy-egy település szerepkörét a hozzá tartozó „vidék” életén kívül a nagyobb gazdasági egység: a Dunántúl, sőt az ország akkori és későbbi életében is.

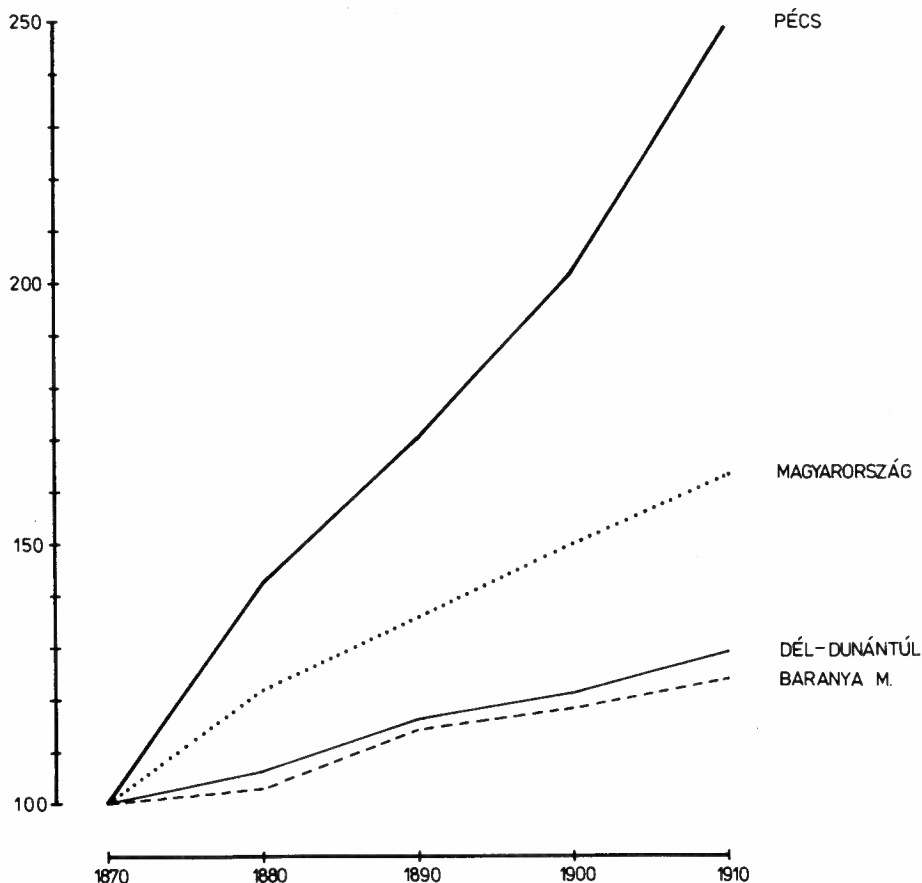
Pécs a századforduló idején Dél-Dunántúl legjelentősebb települése volt, 1780-tól a szabad királyi város rangját viselte, majd a községrendezési törvény (1871. XVIII. t. c.) életbe lépte után e terület egyetlen törvényhatósági jogú városa lett. Önálló városi életet élt tehát, földesúri befolyás nem korlátozhatta ténykedését. A város, amely hajdan szőlővel telepített hegyoldalairól volt nevezetes, ekkor már egyre inkább a modern kor egyik legfőbb energiahordozójának: a szénnek városa lett.

Már a kortársak, majd a földrajztudomány képviselői is felfigyeltek a város lakosainak hatalmas számbeli gyarapodására, amely Pécs egyik jellemzője lett 1850 után. Az 1840-es években Pécs hazánk népesebb települései sorában a huszonötödik helyen állt, 1869-ben a tizedik helyre lépett elő, s 1900-ban — lakosainak számát tekintve — hazánk hatodik települése volt.¹ (1. ábra)

A város külső arca is átrendeződött. 1900-ban 43 982 lakosa volt, a népesség 13%-a a város külterületein élt. Ebből az 5 784 külterületi lakosból 4 177 fő a bányatelepen, további 88 fő ugyancsak a bányák közelsége miatt, főként a bányászok lakta Meszes telepen élt.²

A mezőgazdaság, amely egykor minden város határában még igen jelentős szerepet játszott, a századforduló Pécsében még nem tűnt el teljesen. Az 1896-ban készült mezőgazdasági statisztika szerint a város határa 12 961 kat. hold volt, s ennek 19%-át alkotta szántóföld, 2%-a volt kert, 9%-a rét, 11%-a legelő, 3%-a beültetett és 14%-a

A NÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE 1869–1910 KÖZÖTT
(bázisindex alapján)

1. ábra

parlagon levő szőlő (a filoxéra szörnyű pusztítását mutatja ez!), 38% volt erdő és 4% hasznavehetetlen terület. A város határában három birtokosnak volt száz kh-nál nagyobb birtoktest a tulajdonában: a legnagyobb területtel a város rendelkezett (5 213 k. h.), de e birtoknak 82%-a erdőterület volt. Nagyobb birtoka volt még a pécsi püspöknek, a hajdani földesúrnak (s e terület 58%-a szántóföld), továbbá a pécsi székesegyháznak, amelynek majorsága a város keleti részén volt. Ennek a birtoka 20%-ban szőlő,

39%-ban szántóföld volt. Pécs határának 44%-a volt e három nagybirtokos tulajdonában, akik közül azonban a város köztulajdona volt a legjelentősebb. A többi terület, pl. a kert és a szőlő 90, illetve 85%-a, a szántóterület 84%-a, a legelő 72%-a száz holdon aluli birtokosok kezén volt, s nyilván ezeket művelte meg a város lakóinak 7%-a. Az 1896. évi statisztikai felmérés szerint 801 birtokos között oszlott meg 396 kat. h. terület, s ezek mindegyike 1 holdnál kevesebb földdel rendelkezett. Legnagyobb kategória az 1–5 holddal rendelkezők csoportja, 871 birtokost tartottak ebben számon, akiknek a kezén összesen 1 903 kat. hold föld volt.³

A századforduló idején a város határában már jelentős kertészetet is találunk, amelyet betelepült bolgárok létesítettek. Valószínűleg ők alkották a város lakosainak anyanyelv szerinti megoszlásában feltüntetett 1 159 fő nagyobb részét, akik „egyéb” nyelvet vallottak anyanyelvüknek.⁴ Ezt a képet egészítik ki a különböző, 1864-től 1901-ig rendelkezésünkre álló utcanévjegyzékek⁵ konkrét adatai, amelyek pl. a bányatelepen a székesegyház majorságát említették, s a házak között fekvő kertek sokaságáról adtak hírt. Ez tehát a századfordulón a mezőgazdaság képe a városban, amelynek lakosaiból 1900-ban 3 347 fő (7,6%), 1910-ben pedig 3 533 fő (7,1%) élt a gazdaságnak ebből az ágából.⁶

A város lakosságának nagyobbik része, 53%-a 1900-ban az iparforgalomból élt, vagyis a bányászat, az ipar, a kereskedelem és a közlekedés nyújtott számukra megélhetést.

Az iparforgalmi népességen belül a bányászat jelentősége a legnagyobb, még akkor is, ha ezt a számösszetétel nem is jelzi túlnyomónak. A város keresőinek 6,4%-a 1900-ban és 5,4%-a 1910-ben a szénbányában dolgozott. A bányászok általában nagy családról gondoskodtak, ezt jelzi az, hogy a városban élő eltartottaknak 1900-ban 10,8%-a, 1910-ben 9,4%-a kötődött a bányához. Végül is így „jön ki” a végeredmény: a századfordulón a város lakói 8,7, illetve 7,1%-ának a bánya adta a megélhetést.

A szénbánya a város keleti felében helyezkedett el, s a közelében levő telepek (*colonia* – ahogy a korabeli feljegyzésekben szerepel) házainak és lakóinak száma az idők folyamán jelentősen megnőtt. 1864-ben a feljegyzett utca, házszám és tulajdonosjegyzékben külön szerepel a „bánya-telep”, mint a „colonia”, ahol ekkor 123 ház állt, nagy többségben a Dunagőzhajózási Társaság tulajdonában, mint „munkásházak”, amelyeket helyel-közzel megszakított egy-egy kocsmáépület, de találunk ezen a területen néhány malmot, négy „téglaáztár” (téglaütőket) és hat vasúti épületet is, amely utóbbiak a bányához tartoztak. Volt a telepen iskola és tanítólak, a bánya vezetőinek külön házai. Ebben a városrészben jegyezték fel a székesegyház majorságának épületeit is.⁷

1901-ben a Colónián már 23 név szerint említett utca, út vagy köz, esetenként házcsoporthoz említése szerepel, ahol összesen 942 ház helyet jegyeztek fel, de a ház helyek egy része üres, és több házat „rombadólt”-nek jelez ez a kimutatás. Volt olyan út, pl. a Rigoder – Szabolcsi út, ahol 149 házszámot jegyeztek fel, de csak 52 telken állott épület. A fejlődés így is kiemelkedően nagy, mert a Colonia területén ez évben ténylegesen 681 épület állt, több mint ötszöröse a 40 év előttiének. Igaz, ezeknek az épületeknek egy része nem tartozott a bányához, de 1864-ben is ez volt a helyzet. 1901-ben is megtaláljuk a vasúthoz tartozó épületeket, jelzik a székesegyházi majorság épületeit, áll néhány présház vagy „borház”, és szerepel a feljegyzésben néhány „nyaraló” is. Az aknák

száma azonban megnőtt, és az épületek nagy többsége a Dunagőzhajózási Társaság munkáslakásaiként került a jegyzékbe.⁸

Pécs keleti külvárosa, az ún. budai városrész tömöríti a bányászokat, itt a DGT házaiban élnek a nagyrészt külföldről betelepített bányamunkások, szakmunkások, bányában dolgozó iparosok.

Egy, a város szerkezetének alakulását áttekintő tanulmány — az épületek számának kerületenkénti szaporodása alapján — kimutatta, hogy 1904-ben a budai külvárosban volt a legtöbb lakóház; a város lakóházainak 41%-a állt ebben a városrészben. A lakóházak számának növekedése ebben a kerületben 1864 és 1877 között volt a legnagyobb (15%-os), de egészen 1904-ig, a nagyjából 10 évenkénti növekedés üteme egyszer sem csökkent 10% alá.⁹ Tegyük azonban ehhez még azt is hozzá, hogy a külterületen élők száma Pécsen 1910-ben a 10 év előtti állapothoz képest 13%-ról 9%-ra csökkent, de ugyanakkor a Pécs határán kívül eső bányatelepeken a bányászok száma növekedett. (Szabolcsbányatelepen, Szabolcs, illetve Mecsekszabolcs községben.)¹⁰

Az iparral foglalkozók száma — ellentétben a bányászat kismértékű hanyatlást mutató adataival — folytonos emelkedést mutat. 1880-ban Pécs városában az összes népesség 19%-a élt iparból, 1900-ban a keresők 30%-a foglalkozott iparral, és az iparból élők aránya megközelítette a 31%-ot. Tíz év múlva ez az arány már 35, illetve 37%-ra nőtt.

Az ipar „felfutását” szépen nyomonkövethetjük nemcsak a gyáriparnak az 1850-es években kialakuló, majd az 1880-as években fellendülő új alapításainak bemutatásaival, hanem az egyes üzemek egyre szélesebb körű fejlődésével is. Több tanulmány készült már egy-egy pécsi gyár munkájáról, a fejlődésükben igen nagy szerepet játszó vasútvonalak kiépülésének jelentőségéről. Nem hanyagolhatjuk el Pécs kisiparát sem, amelynek művelői a századfordulón is meg tudták tartani „vállalataikat”, műhelyeiket, 1900-ban Pécsen az iparvállalatok száma 1 848 volt, közülük 1 068 dolgozott segéd nélkül, s 22 volt a húsznál több segédet foglalkoztató ún. nagyvállalat.¹¹ Tíz évvel később az ipari vállalatok száma Pécsen 2 127 volt, közülük 1 203 dolgozott segéd nélkül, s 38-ra növekedett az ún. nagyvállalatok száma.¹²

Az ipar szerepének megnövekedése nemcsak a város térszerkezetének módosulásában mutatkozott meg igen pregnánsan, bár az is nagyon elgondolkodtató, hogy a nagyipari üzemek tömörítő Siklósi városrész lakóházainak száma 1864 és 1877 között 94-ről 142-re nőtt. 1904-ben már 311 lakóházat találunk ott, s számos gyárépületet, amelyek a házak közé ékelődő üres telkekre települtek. Igen figyelemreméltó azonban az is, hogy noha ebben a városrészben 1904-ben a város lakóházainak mindössze a 7,5%-át találjuk, az emeletes épületek aránya a Belváros után itt a legmagasabb, a város emeletes házainak 13%-a a Siklósi városrészben állt.¹³

A város ipari üze-meivel sem kívánok részletesen foglalkozni, ezt már másutt megtettem,¹⁴ itt csupán utalni szeretnék arra, hogy Pécs gyáriparának fejlődésével párhuzamosan kiépült az infrastruktúra is. Ha a korabeli újságokat lapozgatjuk, feltűnik, hogy milyen sok szó esik a város vízvezetékének ügyéről,¹⁵ a köztisztaságról (portalan utak, csatornázás, az udvarokon levő istállók problémái stb.),¹⁶ a városi építkezésekről (laktanyák és egyéb középületek), a villanyvilágítás megoldásáról stb.¹⁷

Mindezek a problémák az iparhoz kapcsolódtak elsősorban, ám egyben megoldásukkal a város arculatának átalakulását, korszerűsítését és egységesebbé tételét is

szorgalmazták. Ide tartozik a kereskedelem és a hitelélet problémaköre is, amely akkor még a statisztikai adatokban összevontan szerepelt.

A századfordulón Pécsen a lakosság keresőinek 6,9%-át foglalkoztatta a gazdaságnak ez az ága (az ebből élők aránya 7,8%), tíz évvel később a keresők 7,5%-a (az abból élőknek változatlanul 7,8%-a) volt a kereskedelemhez és a hitelülethez kötve. Ez – más városok hasonló adataihoz képest – nem túl magas arány, mindamellett Pécs kereskedelme élénk, és a bankok szerepe, a bankügyletek lebonyolításának munkája kielégítő volt. Minthogy a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara az 1880-as évektől – nevének is megfelelően – a városban székel, így jelentéseiben is nagy teret szentelt a Pécsen belüli kereskedelmet és hitelületet érintő problémáknak. Már korán jelzi azt is, hogy a kereskedelem egyik fő iránya a határokon túli területek felé mutat, illetve onnan szállítanak fát, sertést és egyéb feldolgozásra váró terményt. A pécsi ipari üzemek egy részének pedig már kiépített piaca volt délen, az országhatárokon túli területeken. (A Zsolnay-gyár, a bőrgyár és más üzemek is szállítottak oda áruikból.)¹⁸

A kereskedelem jelentősége Pécsen egyre nőtt. A századfordulón a gabona – a szőlő pusztulása miatt már csökkent mértékben, de – még mindig jelentős a bor, a gyümölcs, az állat, a nyersbőr, a gyapjú, a tej, a vaj, a tojás és fakeskedelem a város életében.¹⁹

A hitelület „kiszolgálói”: a pénzintézetek, amelyeknek a századfordulóra már többségükben megvoltak a felépített nagy palotái. A XIX. század végén állt már a Széchenyi téren a Pécsi Takarékpénztár kétemeletes, impozáns palotája. Ez a pénzintézet még 1845-ben jött létre 15 ezer forint alaptőkével, Czindery László „ügybuzgalmából”. Ugyancsak a Széchenyi téren állott a Pécs – Baranyai Központi Takarékpénztár kétemeletes épülete. Ezt a bankot pécsi kereskedők alapították 1872-ben, 200 ezer forint alaptőkével. E részvénytőkének azonban 1890-ig csak egy részét fizették be, úgyhogy 60 ezer forint alaptőkével működött. A Király utcában (a mai Kossuth L. utca elején) állott a Baranya megyei Hitelintézet, amely 100 ezer forint alaptőkével indult. Ugyancsak a Király utcában találjuk a Pécsi Kölcsönös Segélyegylet három utcára néző palotáját. Ez utóbbi bankot a város gazdag iparosai létesítették. Kezdetben „Krajcáros egyletnek” hívták, 1894-ben már 3,5 millió forint körüli vagyona volt.

A város tehát a századfordulóra már az akkori pénzüvilág egyik kis központja lett, amit az is jelez, hogy a monarchia bankjának: az Osztrák–Magyar Banknak is volt a városban fiókjintézete 1887-től.²⁰

A gazdasági élet egyik legfontosabb tényezője a jó közlekedés. A századfordulóra Pécsen már ez is megoldódott. Ez a gazdasági ág dolgozóinak számát tekintve mindvégig egyenesvonalú fejlődést mutatott. 1900-ban a keresők 3,6, tíz év múlva 4,6%-a volt közlekedési alkalmazott, de az ebből a gazdasági ágból élők aránya még nagyobb, a lakosság 5,5, illetve 1910-ben 6,8%-a Pécsen a közlekedéshez kötődött.

Pécs modern közlekedési hálózata viszonylag későn épült ki. Itt létesült ugyan az első vasút Délkelet-Dunántúlon, de ez eleinte kifejezetten a szénszállítást szolgálta. Az osztrák érdekeltségű Dunagőzhajózási Társaság Pécsen bányászott szenét szállította Üszög állomásról Mohácsra, a Dunához. Ez a szárnyvonal 1857-ben készült el, s hamarosan már személyszállításra is berendezkedett.

Pécs és Nagykanizsa között a vasúti összeköttetés 1868-ban Barcon keresztül valósult meg. Mindkét vasútvonal jelentősége azért nagy, mert lehetővé tette, hogy Pécs

közvetlen összeköttetésbe kerüljön Béccsel és Trieszttel, illetve az 1870-től megteremtett villányi elágazás segítségével Pécs és az észéki drávai kikötő között is létrejött a közvetlen kapcsolat.

Viszonylag későn, 1882-ben teremtődött meg a közvetlen vasúti összeköttetés Pécs és Budapest között, de ez sem a legcélszerűbb módon. A kitérők, a közbeiktatott csomópontok fontos vasútvonalakat tereltek el Pécsről (pl. a fiumei vonal Dombóváron át vezet). A város közvéleményének hangot adó sajtó még 1911-ben is felhánytorgatta a vasút okozta sérelmeket.²²

Pécs közlekedési szerepe azonban így is igen jelentős, fejlődése impozáns. Ezt jelzi postai forgalmának „felfutása” is. Az 1850-es években a városban a postát még egy postamester, egy hivatalnok és egy kézbesítő jelentette, s ez utóbbi egy nap alatt hordta ki a városba az összes levelet. 1887-ben már postaigazgatóság volt Pécsen, ahol 38 fő állott alkalmazásban. 1894-ben pedig már 49 főre növekedett a postai alkalmazottak száma, öt fiókpostahivatal működött a város különböző részeiben, illetve fontosabb ipartelepek mellett (a bányánál, a Zsolnay-gyárnál). Pécs volt hazánk második városa, ahol bevezették a telefont (1880-ban!).²³ Mindez már jelzi, hogy a város közlekedésben, kereskedelembe betöltött szerepe szilárd, s ez fontos tényezője volt a gazdasági élet fejlődésének. A rendkívül impozáns postaépület (a Zsolnay-gyárban készített díszes tetőcserepekkel) 1902–1904 között épült fel a mai Jókai utcában.²⁴

Pécs azonban már kezdettől nemcsak a vidék gazdasági életének fontos centruma volt, hanem a kultúra egyik fellegvára is. Ezt jelezték nemcsak az iskolái, hanem a közegészségüggyel való törődés, kórházak, árvaházak léte. E vonatkozásban erősen megtartotta befolyását az egyház, hiszen a középiskolák és a kórházak egy része szerzetesrendek kezében volt.

A XIX. század második felében egy egyetemi rangú felsőoktatási intézmény volt a városban: a Papnevelde vagy szeminárium. Ehhez kapcsolódott — helyileg is közel lévén — a Klimó püspök által 1774-ben, az országban elsőként létesített nyilvános könyvtár. Figyelemre méltó oktatási intézmény volt a püspöki jogliceum, amely 1865-ben nyílt meg, s hallgatóinak száma 100 fő körül mozgott. Ehhez tartozott a líceumi nyomda is. A Széchenyi téren a cisztercita rend főgimnáziuma állott. A püspöki tanítóképző 1831-ben nyílt meg, majd 1848-ban megszűnt. 1856-ban nyitotta meg ismét kapuit. Egy évvel később: 1857-ben kezdte meg működését a pécsi állami főreáliskola.

Volt ebben a városban középkereskedelmi magániskola is, továbbá polgári leányiskola, amelyben apácák oktattak. Több népiskola, iparos tanonciskola; 1860 óta óvoda működött a város területén. A századfordulón közel hatezer gyerek járt Pécsen iskolába, számuk 1860 óta közel háromszorosára nőtt, ami a város kulturális vonzásokörének növekedését is jelzi.

A szociális kérdésekkel való törődést mutatják Pécs árvaházai, amelyeket a város vagy a megye kezelte.

Nagy gondot fordítottak a közegészségügyi hálózatra is. A XIX. század második felének néhány különösen pusztító járványát a rossz ivóvízellátásra vezették vissza, s ezért, erre hivatkozva építették ki a vízvezetékhalózatot. A régi középkori, majd a török korban épített égetett agyag csőrendszert is felhasználva, 1892-ben adták át közhasználatra a 38 ezer méter hosszú csőrendszert, amely a Tettye-forrás vizét vezette be a városi háztartások egy részébe.

A közegészségügy védelmére létesítettek kórházakat, működtek a városban gyógyszertárak. A pécsi polgárság büszkén állapíthatta meg, hogy e vonatkozásban városa jól ellátott, csupán a beözönlő vidéki betegek miatt mutatkoztak néha szűknek a kórházak.

Az 1890-es években jól berendezett négy kórház volt a város területén. A városi közkórház kétemeletes épület volt 14 kórteremmel, amelyben az irgalmas nővérek végezték az ápolási munkát. Az udvaron külön épületekben helyezték el a fertőző és a gyógyíthatatlan betegségben szenvedőket, továbbá az „elme kórosokat”. 1893-ban több mint 3 ezer beteget láttak itt el.

A katonai kórház 1889-ben a város költségén épült, cserébe a Fő utcában levő katonai kórházért, amelynek épületét egy aradi cég vásárolta meg üzleti célokra. A város harmadik kórháza a Széchenyi téren: az irgalmas rend pécsi kórháza volt, 40 ágygal. Ennek épületét még 1797-ben emelték.

Viszonylag új létesítmény volt a DGT pécsbányatelepi kórháza, amely ugyan csak 40 ágyra volt berendezve, bányaszerencsétlenség esetére kibővíthetően. Ebben a kórházban csak a társulat munkásait ápolták.

A belső „infrastrukturális” hálózat ekkor tehát viszonylag modern. Komoly gondot a csatornázás megoldatlansága jelentett. Terveket készítettek már az 1890-es években, pótdadó kivetését is tervbe vették e célból,²⁵ de Pécs város egyik újságja még 1911 novemberében is megoldatlan problémaként ír a város utcáit elöntő szennyvizek elvezetéséről, amely balesetet is előidézhethet. Ez év decemberében fogadta el a város az elkészített csatornázási tervet.²⁶

A házak közé beépült kórházak rendszere máig jellemzi Pécs utcaképét. Csak éppen a házak között meghúzódó nagy kertek tűntek el, amelyek a századfordulón a város levegőjét tisztították és egészségessé tették. Gyümölcs- és díszfák, esetenként szőlőlugasok, virágok díszítették ezeket a belső kerteket, amelyeket rendszerint csak akkor pillanthatott meg az ember, amikor átlépte a telek frontján emelkedő ház belső kapuját is. E belső kertek rendszerét a rohamos városiasodás szüntette meg.

Milyen volt tehát Pécs a századfordulón? A képek, festmények és fényképek rendszerint a város közepét: a székesegyház környékét emelik ki festői kék tetejével, a XIX. század utolsó éveiben átépített új külsejével. Esetenként már helyet kapnak a városképi ábrázolásokon a nagy ipari üzemek, amelyek világkiállításokon szereztek hírnevet a pécsi iparnak. 1913-ban megindul a pécsi sárga villamos is, amely két útvonalon: a vasutat a Széchenyi térrel észak–déli irányban, s a Búza teret (a mai Irányi Dániel teret) a Szigeti országúton levő „laktanyavárossal”, kelet–nyugati irányban kötötte össze. Ez a villamos, néhány kitérővel átszelte az akkori egész várost. Lassan döcögött ugyan, de a pécsiek talán úgy érezhették, hogy ezzel a villamossal az ő városuk is az európai városok sorába emelkedett.

Nem feledkezhetünk meg azonban — a város századfordulói képének bemutatásakor — a laktanyákról sem. Pécs — ellentétben más dél-dunántúli településekkel — határozottan kívánta és szorgalmazta a katonaság megtelepülését a városban. A katonaság nemcsak jó felvásárló piacot jelentett, hanem a város polgárai számára az idegen és sokáig gyanakodva figyelt bányászokkal szembeni védelem érzetét is keltette bennük. E katonaságot zömmel a város nyugati részén helyezték el, itt épültek sorra a laktanyák. 1910-ben a Pécssett állomásozó katonaság létszáma már megközelítette a kétezzer főt.²⁷

Pécs főtere a századfordulón

1901-ben az utcanévjegyzékben már említik az Állami Kincstár épületeként a M. Kir. Hadapródiskolát, és állnak már a laktanyák vastag falai. A pécsi szerző feljegyezte, hogy a városban 1850-től milyen fontosabb épületet emeltek a város pénzén. Ezeknek az adatoknak összesítéséből kiderült, hogy az építésre szánt összegek 47%-át költötték katonai célú épületre: hét laktanyát és egy katonai kórházat emeltek a városban ez idő alatt. Az összeg többi részén iskola, kulturális létesítmények, középületek (pl. a Királyi Tábla épülete) épültek fel, az utóbbi 145 ezer forintba került, közel egyharmaddal kevesebbe, mint egy kaszárnya.²⁸

Pécs tehát a századfordulón valóban több funkciót betöltő város, s hazai viszonyainkat tekintve nagyvárosnak számít. Fejlődésének ebben a szakaszában vált azzá. Lakosságának száma 1842-től 1910-ig három és félszeresére nőtt; népessége növekedésének üteme a századfordulón volt a legmagasabb. 1910-ben a 24 törvényhatósági jogú város között népesedésének növekedési *ütemét* tekintve a negyedik helyen állt, noha a népességének *száma* szerint a 12. ranghely illette meg.²⁹

A főutca – akkor Király, ma Kossuth utca – 1912-ben

S ebben az időszakban alakult ki Pécs „regionális központ” szerepköre is. Az ipar irányítását végző Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara hatásköre Baranya megyén kívül Tolna és Somogy megyére is kiterjedt. A kerületi ítélő tábla az említett három megyén kívül – Bács megyei hatáskörrel bővülve – a jogszolgáltatásban játszott nagy szerepet. A pécsi egyházmegyei szakfelügyelet ugyancsak átlépte a megyehatárokat. S mindez visszahatott a város társadalmának szerkezetére, mert ezek az intézmények a maguk apparátusával magas képzettségű értelmiségi csoportot teremtettek.

A város vonzereje sem lebecsülendő. Egy korabeli kimutatás szerint 1890-ben a pécsi lakosságnak 45%-a volt csak pécsi születésű, 19%-a Baranya megyei, 26%-a más hazai megyéből jött, 1% fővárosi születésű volt. Találunk lakosai között Horvát-Szlavóniából érkezetteket, fiumei és ausztriai lakosokat is (ezek aránya összesen 8%, amiből

*A főutca villamossal, egy 1917-ben írott üdvözlőlapon.
(A Janus Pannonius Múzeum levelezőlap gyűjteményéből; készítette: Gál Júlia.)*

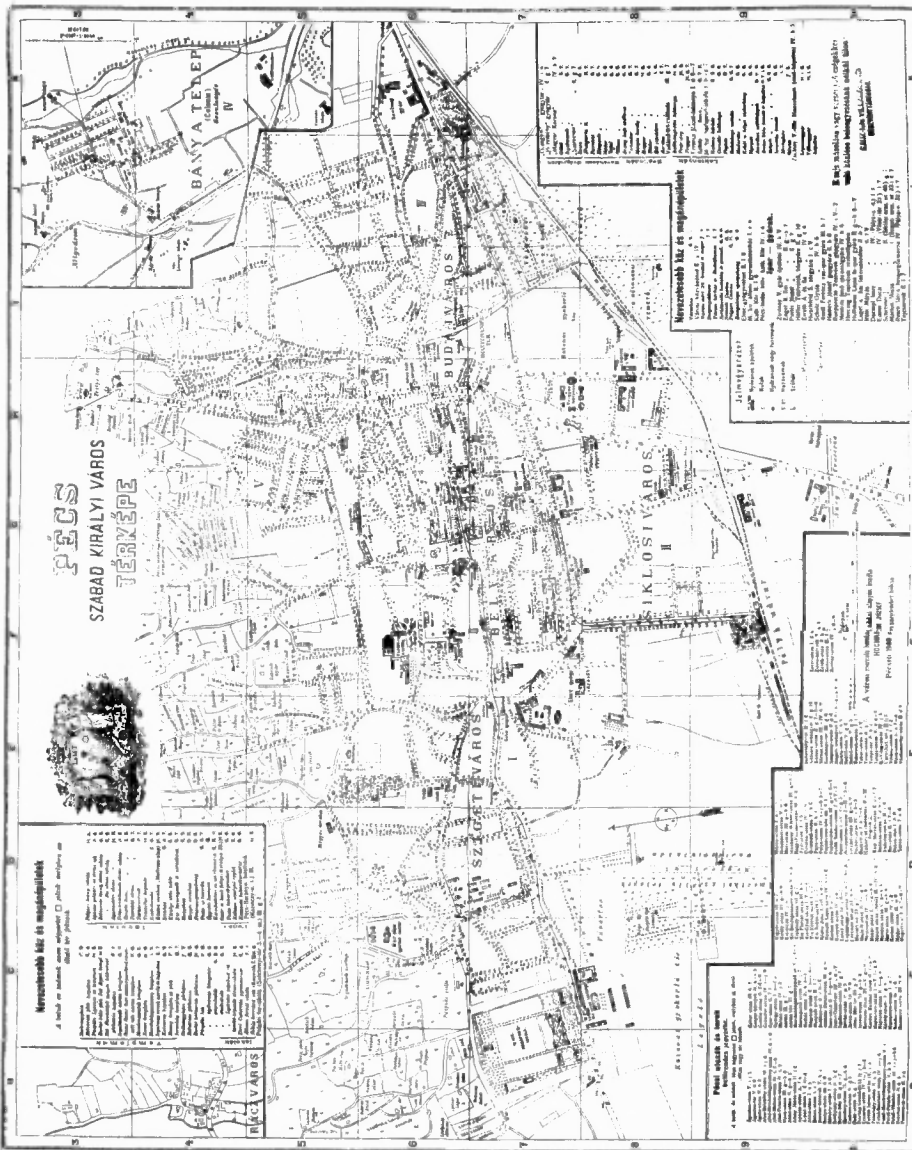
6,4% volt az Ausztriában születettek száma).³⁰ Ez a sokfelől történő beköltözés növelte a város lakosságának etnikai és nemzetiségi tarkaságát. Annak idején, a történelem folyamán elkülönült a városban és a város körül a „rácok” lakta rész, a német negyed, a bosnyákok lakta „szögletnek” nyomai pedig még a századvégi utcanevjegyzékekben is megtalálhatók.

A századfordulón már foglalkozás szerinti elkülönülés mutatható ki a városon belül: a bányatelep, mely külön városrészévé növekedett, az ipartelepek körüli munkáslakások sokasága, a laktanyák városrésze stb. A város szétterült, a vasútállomás és a vasút felépülése során feltöltődött a hajdani lápos, vizenyős terület is, és csupán nagy esőzések alkalmával kerültek elő a pallók, amelyek a Mecsekről lezúduló és az utcákon hömpölygő vízáradaton való átkelést megkönnyítették.

A tarka-barka lakosságú, forgalmas Pécs egy viszonylag nagy kiterjedésű környék természetes központjának funkcióját töltötte be a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai életben egyaránt. A város, melynek élete ma már több mint kétezer évre nyúlik vissza, hihetetlen erővel őrizte meg a hajdani elődök által kialakított városmagot, noha az ott épült házak már a XVIII. század, sőt későbbi korok alkotásai.³¹ Arculata mégis más lett, új és új korok hagyták rajta bélyegüket.

A város alapvető szerkezeti átalakulásának mai képe azonban — nagy vonásokban — a századfordulón rajzolódott fel a térképre (lásd a következő oldalon). S amit a ma embere javított alakján, amit kibontott, átépített, újraalkotott, az még mindig

a hajdani központ arcának fő vonásait viseli magán. Ezek az öröklődő „alapvonások” teremtik meg a közvetlen kapcsolatot a jelenen át a múlt és a jövő között.

IRODALOM

- ÁGH T. 1984: Emléklapok Pécs sz. kir. város múltjából és jelenéből. Pécs, Taizs J. ny.
Dunántúl, 1911.: Pécsi napilap, 1. évf.
- ERDŐSI F. 1978.: A Dél-Dunántúl közlekedési hálózatának kialakulása és szerepe a terület régióvá válásában. Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tanácskozása. Kaposvár. Szerk. Kanyar J. és Troszt T. Somogy m. Tanács VB. Művelődésügyi Oszt. kiad. pp. 67–88.
- ERDŐSI F. 1968: A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Közlemények 6. Pécs.
- Jegyzéke a Pécs szab. kir. város és határában levő épületeknek 1901. Pécs. Összeállította: Puskás A. Pécs Részvénytőrsége.
- Jegyzéke a Pécs szab. kir. város és határában levő épületeknek. 1896. Pécs. Összeállította: Puskás A. és Taizs J. ny.
- KOLTA J. 1968: Baranya megye és Pécs város népesedése 1869–1968. Pécs m. j. Városi Tanács Művelődésügyi Osztálya, Pécs.
- KOLTA J. 1972: Pécs. Panoráma.
- MADAS J. 1978: Pécs-belváros telkei és házai. Adatgyűjtemény. Pécs. Janus Pannonius Múzeum kiad.
- A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1900. IV. köt. Budapest. Pestí Kny. RT.
- A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész 1902. Magyar Statisztikai Közlemények 1. köt. Budapest. M. Kir. Központ Statisztikai Hivatal kiad.
- A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. II. rész. 1904. Magyar Statisztikai Közlemények, 2. köt. Budapest. M. Kir. Közp. Stat. Hiv. kiad.
- Magyarország földbirtokosai és bérlei. 1893. Szerk.: Baross K. Budapest. Hungaria könyvnyomda.
- Magyarország helységnévtára. 1900. M. Kir. KSH. Budapest.
- A magyar szent korona országainak helységnévtára. 1913. M. Kir. KSH. Budapest.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész.
- Magyar Statisztikai Közlemények, 1912. 42. köt. Budapest. M. Kir. KSH. kiad.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész. Magyar Statisztikai Közlemények, 1913. 48. köt. Budapest. M. Kir. KSH. kiad.
- T. MÉREY K. 1985: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Pécsi Figyelő, 1892.: politikai napilap.
- Pécsi Figyelő, 1893.: politikai napilap.
- Pécsi Hírlap, 1888.: pécsi újság, megjelent hetente kétszer.
- A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a kerületét képező Baranya, Somogy és Tolna megyének, továbbá Pécs sz. kir. városának gazdasági, kereskedelmi és forgalmi viszonyairól 1882-ben. 1883. Pécs, Taizs M.
- A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamarának jelentése a kerületét képező Baranya, Somogy, Tolna megyének és Pécs szab. kir. városnak gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól az 1896. évben. 1897. Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai RT.
- Pécs szab. kir. város házszámainak sorozata hiteltelekkönyvi betétszámok és tulajdonosok neveivel. 1887. Pécs. Összeállította: Németh B. és Taizs J. ny.
- Pécs szab. kir. város utcái, házszámai és háztulajdonosainak névjegyzéke. 1864. Pécs, Lyczeum ny.
- Pécs szab. kir. város utcái, házszámai és háztulajdonosainak névjegyzéke 1877-ig évben. 1877. Pécs. Összeállította: Lukáts I., Tuizs M. ny.
- VÁRADY F. 1896: Baranya múltja és jelenje. I–II. köt. Pécs. Telegdi.
- VÖRÖS K. 1982: Pécs a XX. század elejének magyarországi városhálózatában. Tanulmányok Pécs város történetéből. Szerk.: Sándor L. Pécs. Baranya megyei Levéltár kiadása. pp. 73–82.

JEGYZETEK

1. ÁGH T. 1894. p. 20. — Kolta J. 1968. pp. 152–154.
2. Magyarország helységnévtára. 1900. pp. 47–52.
3. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1900. IV. köt. 17. old. adatai alapján. — Magyarország földbirtokosai (1896) 95.
4. Magyar Statisztikai Közlemények. 1. köt. pp. 94–95.
5. Az 1864., 1877., 1896. és 1901. évi utcanévjegyzék adatai.
6. Magyar Statisztikai Közlemények. 2. köt. p. 186. Ua. 48. köt. p. 22. — Az 1900. és 1910. évi foglalkozási statisztika egyéb adatainak is ez a forrása.
7. Az 1864. évi utcanévjegyzék.
8. Az 1901. évi utcanévjegyzék.
9. ERDŐSI F. 1968. p. 23.
10. Helységnévtár. 1913. p. 4.
11. Magyar Statisztikai Közlemények. 2. köt. p. 188.
12. Ua. 48. köt. p. 24.
13. ERDŐSI F. 1968. p. 22., p. 23., p. 44. — Pécsi utcanévjegyzékek adatai, 1864–1901.
14. T. MÉREY K. 1985.
15. Pécsi Hírlap. 1888. febr.–máj.
16. Pécsi Figyelő. 1892. okt.–nov.
17. Pécsi Figyelő. 1893. és 1894. évi számai.
18. A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentései, különösen az 1896. évből pp. 107–108.
19. VÁRADY F. 1896. I. köt. pp. 651–668.
ÁGH T. 1894. pp. 233–241.
20. ÁGH T. 1894. pp. 227–232., pp. 216–217. Az 1896. és 1901. évi utcajegyzékek adatai.
21. ERDŐSI F. 1978. pp. 69–77.
22. Dunántúl, 1911. aug. 25. p. 1. — Uo. 1911. nov. 11. p. 1.
23. ÁGH T. 1894. pp. 257–261. A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentései.
24. KOLTA J. 1972. p. 187.
25. ÁGH T. 1894. pp. 225–226.
26. Dunántúl, 1911. nov. 17. — Uo. 1911. dec. 13.
27. Magyar Statisztikai Közlemények, 1912. 42. köt. p. 12.
28. ÁGH T. 1894. 216–217. old. adatai alapján végzett számítás.
29. VÖRÖS K. 1982. p. 75.
30. ÁGH T. 1894. p. 21.
31. MADAS J. 1978.